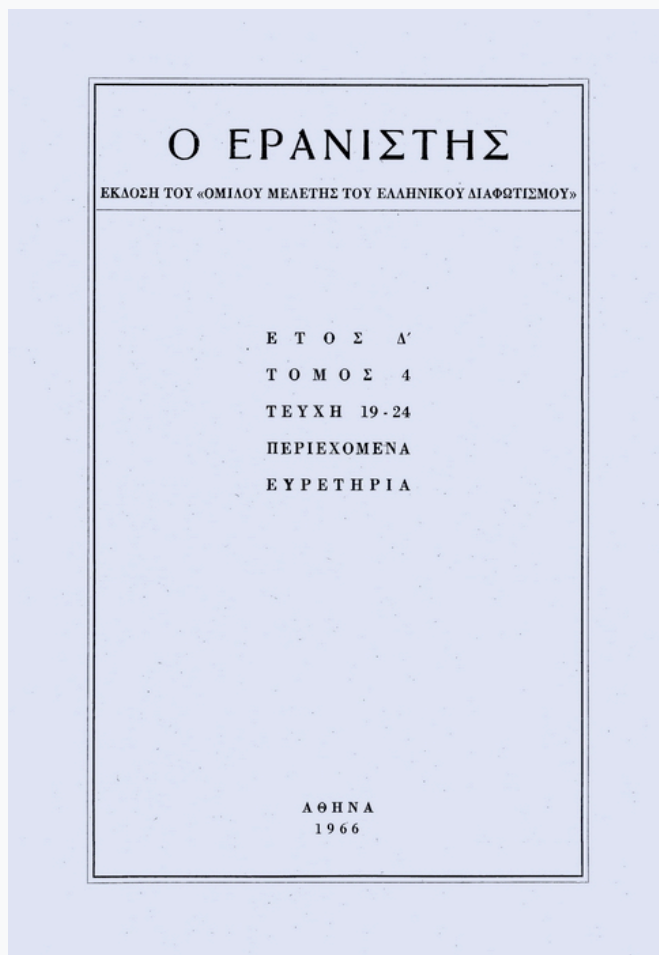

The Gleaner

Vol 4 (1966)

Το Υπόμνημα του Κ. Παπαρρηγοπούλου (1849) και η απάντηση του Ε. Καστόρχη (Αθησαύριστα κείμενα)

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.9655](https://doi.org/10.12681/er.9655)

Copyright © 2016, Κ. Θ. Δημαράς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (2016). Το Υπόμνημα του Κ. Παπαρρηγοπούλου (1849) και η απάντηση του Ε. Καστόρχη (Αθησαύριστα κείμενα). *The Gleaner*, 4, 65–79. <https://doi.org/10.12681/er.9655>

ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ (1849) ΚΑΙ Η ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ Ε. ΚΑΣΤΟΡΧΗ

(Ἀθησαύριστα κείμενα)

Ἡ Βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξα ἀναγράφει στὸ ἔτος 1849 (ἀρ. 5096) τὸ ἀκόλουθο ἔντυπο: *Ὑπόμνημα πρὸς τοὺς Κυρίους Καθηγητὰς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Περί τῆς ἀδείας τὴν ὁποίαν ἐζήτησεν ὁ Κ. Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος τοῦ νὰ παραδώσῃ, ὡς ὑφηγητής, ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, τὸ μάθημα τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας*. Τέσσερις σελίδες σὲ σχῆμα 8ο, χωρὶς ἐξώφυλλο. Ἀποκλειστικὴ τοῦ αὐτοφία ἀναγράφουν οἱ συντάκτες τῆς Βιβλιογραφίας στὴν βιβλιοθήκῃ τοῦ Φιλίππου Στεφάνου Δραγούμη. Δὲν χρειάζεται νὰ ἐξηγήσουμε ἀπὸ τὴ σπανιότητα τοῦ ἐντύπου τὸ γεγονός ὅτι τοῦτο ἔμεινε ἀνεκμετάλλευτο ἀπὸ τοὺς βιογράφους τοῦ ἱστορικοῦ, ἀφοῦ ὅλα τὰ ἔντυπα ὅσα ἀφοροῦν σ' αὐτὸν ἔχουν μείνει ἀνεκμετάλλευτα ὡς σήμερα, ἢ, ἂς ποῦμε καλύτερα, ἀφοῦ εἰδικὴ βιογραφικὴ ἐργασία γι' αὐτὸν δὲν ἔχουμε καμμιὰ¹.

Πάντως, γιὰ νὰ λείπουν τὰ ἄλλοι, νομίζω ὅτι εἶναι σκόπιμο νὰ ἀναδημοσιεύονται τὰ τέτοια σπάνια κείμενα, καὶ μάλιστα ὅταν εἶναι δυσπρόσιτα. Στὴν περίπτωσιν τοῦ φυλλαδίου αὐτοῦ ἔχουμε καὶ μία πρόσθετη δυσκολία: ὁ κάτοχός του τὸ ἐδώρησε τῆς ἡμέρας αὐτῆς στὴν Γεννάδειο Βιβλιοθήκῃ, καὶ ἔτσι ἡ ἐνδειξὴ τῆς Βιβλιογραφίας δὲν ἀνταποκρίνεται κἂν πρὸς τὴν πραγματικότητα². Εὐχαριστῶ καὶ τὸν πρῶτο

1. Ἀπὸ χρόνια οἱ συνεργάτες μου καὶ ἐγὼ συγκεντρώνουμε ὅλικο γιὰ τὴν μελέτη τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου. Πολλὴ ἐργασία ἔχει γίνῃ σχετικὰ, ἀλλὰ μᾶς λείπει κάτι ἀποφασιστικό: ἡ ἐπαφή μὲ τὰ κατάλοιπά του. Σημειῶνω αὐτὴν τὴν ἑλλειψιν ἐδῶ, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἴσως κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες τῶν δύο παλαιῶν ἐντύπων μπορέσει νὰ μᾶς πληροφορήσῃ σχετικὰ.

2. Φυσικὰ ὑποτίθεται ὅτι ὁ ἀναγνώστης θὰ προβεῖ καὶ στὴν διόρθωσιν τῆς

βιβλιοθήκης. Ὅμως τὸ ζήτημα εἶναι πιὸ γενικό, γιατί ἕνα σημαντικό μέρος τῶν ἀναγραφῶν Γκίνη-Μέξα ἀναφορικὰ μὲ τῆς βιβλιοθήκης ὅπου ἐπραγματοποιήθηκε ἡ αὐτοφία τῶν ἐντύπων δὲν ἀνταποκρίνεται πιά στὴν πραγματικότητα. Στὸ Εὐρετήριο τῆς Βιβλιογραφίας τοῦ ὁποῦ ἐτοιμάζουμε τὴν ἐκδοσὴν στὸ ΚΝΕ τοῦ ΒΙΕ, λογαριάζω ὅτι ἴσως θὰ ἔχουν τὴν θέσιν τοὺς μερικὰς πληροφορίας σχετικὰς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν, μοιραία, ρευστότητα τοῦς.

κάτοχο καὶ τὴν Διεύθυνση τῆς Γενναδείου γιὰ τὴν ἄδεια τὴν ὁποία μοῦ παρεχώρησαν νὰ τὸ ἀνατυπώσω ἐδῶ.

Μὲ τὴν ἴδια εὐκαιρία προβαίνω στὴν ἀνακοίνωση, ἀντίστοιχα, ἐνὸς ἄλλου, ὁμοίου ἐντύπου: Τὸ Ὑπόμνημα ἀναφέρεται στὴν, πρόσφατη ἀκόμη τότε, ἐκλογὴ τοῦ Εὐθυμίου Καστόρχη, σὲ ἀνάλογη θέσῃ· ὁ Καστόρχης ἐθεώρησε ὅτι ἔπρεπε μὲ κάποιον τρόπο νὰ ἀποκαταστήσει τὰ πράγματα, ἀπὸ τὴν δική του τὴν ἄποψη, καὶ συνέταξε ἓνα ἄλλο τετρασέλιδο, ποὺ ἐκυκλοφόρησε ἐπίσης χωρὶς ἐξώφυλλο, καὶ ἔμεινε ὥς σήμερα ὀλότελα ἀθησαύριστο. Παραθέτω ἐδῶ τὴν βιβλιογραφικὴ ἀναγραφή του σύμφωνα μὲ τοὺς καθιερωμένους κανόνες ὥσπου νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μιὰ προσεχῇ ὁμάδα Προσθηκῶν:

Προσθηκαὶ τινες εἰς τὸ νεωστὶ διανεμηθὲν εἰς τοὺς φοιτητάς ὑπόμνημα. [ἐν τέλει:] Ἐν Ἀθήναις τῇ 17 Νοεμβρίου 1849.

Εἰς 8ον, σ. 4. Ἄνευ ἐξωφύλλου. ΚΔ.

Α΄

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΚΥΡΙΟΥΣ ΚΑΘΗΓΗΤΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Περὶ τῆς ἀδείας τὴν ὁποίαν ἐζήτησεν ὁ Κ. Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος τοῦ νὰ παραδώσῃ, ὡς ὑφηγητῆς, ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, τὸ μάθημα τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας.

Κατὰ τὰς περὶ ὑφηγητῶν οδηγίας τοῦ Ὑπουργείου, ὁ ζητῶν νὰ παραδῶσῃ μάθημά τι ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ὡς ὑφηγητῆς, ὀφείλει νὰ προσαγάγῃ Ἀκαδημαϊκὸν δίπλωμα καὶ νὰ υποβληθῇ εἰς ἐξέτασιν.

Ὁ Κύριος Καστόρχης ἐζήτησεν ἄλλοτε τὴν ἄδειαν τοῦ νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ὑφηγητῆς τῆς Λατινικῆς φιλολογίας, καὶ ἀνεγνωρίσθη, ἀν καὶ μὴ ἔχων δίπλωμα.

Ὁ Κύριος Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ἐζήτησε πέρυσι τὴν ἄδειαν νὰ παραδῶσῃ τὸ μάθημα τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας, καὶ δὲν ἔλαβε τὴν ἄδειαν ταύτην, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι δὲν ἔχει δίπλωμα.

Ἐπειδὴ ὁμοῦς ἡ Σχολὴ ἀπεφάσισεν οὕτω, μὴ λαβοῦσα, πιθανώτατα, γνῶσιν οὐσιωδῶν τινων γεγονότων, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, προκαλέσας νέαν, περὶ τῆς αἰτήσεως αὐτοῦ, ἀπόφασιν τῆς Σχολῆς, ὑποβάλλει εἰς αὐτὴν καὶ τὰ ἐξῆς, ἵνα ἀποφασίσῃ ἐν πλήρει τῶν πραγμάτων εἰδήσει. Ἐννοεῖται, πρὸ πάντων, ὅτι δὲν δύναται νὰ προταθῇ κατὰ τῆς δευτέρας

ταύτης αἰτήσεως ἢ ἔνστασις τοῦ δεδικασμένου· δεδικασμένον δὲν ἰσχύει εἰμὴ ὥς πρὸς τὰς κυρίως καὶ οὐσιωδῶς δικαστικὰς ὑποθέσεις διότι, εἰς τὰς τοιαύτας ὑποθέσεις ὑπάρχουσι συμφέροντα συγκρουόμενα, ἐξ ὧν τὸ ἕτερον ἐξασφαλίζεται πάντοτε διὰ τῆς γενομένης ἀποφάσεως, τῆς παραγαγούσης ὑπὲρ τοῦ νικῶντος ὠφέλημα, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ περιουσίας, τὸ ὁποῖον ὁ δικαστὴς δὲν δύναται ἀθεκάστως νὰ ἀφαιρέσῃ διὰ νέας σκέψεως αὐτοῦ περὶ τῆς περατωθείσης ἀμφισβητήσεως. Τοιοῦτό τι δὲν ὑπάρχει ὥς πρὸς τὰς ἄλλας κυβερνητικὰς ὑποθέσεις· τούτου δὲ ἕνεκα, καὶ Ὑπουργοί, καὶ Βουλευτικὰ σώματα, καὶ ἄλλοι παντὸς εἶδους ἄρχοντες καὶ σύλλογοι, ἀνακαλοῦσι καθ' ἑκάστην τὰ ἅπαξ ἀποφασισθέντα, ἅμα πεισθῶσιν ὅτι ὑπάρχουσι πρὸς τοῦτο λόγοι οὐσιώδεις. Μὴ λησμονήσωμεν δὲ ὅτι καὶ ὥς πρὸς αὐτὰς τὰς κυρίως δικαστικὰς ὑποθέσεις, ὁ νομοθέτης ἐπέτρεψε τὴν ἐπανάληψιν τῆς δίκης, ὡσάκις προσάγονται ἀποδείξεις τὰς ὁποίας ὁ δικαστὴς δὲν εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ ἀπόφασιν. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ὑποθέσεως.

Ἡ Σχολὴ παρεδέχθη τὸν Κ. Καστόρχην, διότι, ἂν καὶ δὲν ἔχῃ οὗτος δίπλωμα, ἔχει ὅμως ἀποδείξεις τοῦ ὅτι ἠκροάσατο τὸ μάθημα τὸ ὁποῖον ἐζήτησε νὰ διδάξῃ. Ὅτι ὅμως δίπλωμα καὶ ἀποδείξεις ἀκροάσεως, δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ πράγμα, πρόδηλον. Ἀποδείξιν ἀκροάσεως λαμβάνει πᾶς ὁ ἐγγραφεὶς μὲν εἰς τὸν κατάλογον τῶν φοιτητῶν, ἀκροασάμενος δέ, εἴτε τακτικῶς, εἴτε ἀτάκτως, τὰ μαθήματα. Ἐκ δὲ τῶν προχειρότατα διδομένων, ὥς γνωστόν, τοιούτων ἀποδείξεων, οὐδόλως ἐξάγεται, ὅτι ὁ ἀκροασάμενος καὶ ἔμαθέ τι, ἔτι δὲ ὀλιγώτερον ὅτι καλῶς ἐξέμαθε τὴν ἐπιστήμην. Δίπλωμα δὲ δίδεται εἰς μόνον τὸν ἐξετασθέντα καὶ εὐδοκίμησαντα, δηλαδὴ ἀποδείξαντα ὅτι ἐξέμαθε τὴν ἐπιστήμην. Τὸ δίπλωμα παρέχει συνήθως δικαιώματά τινα, αἱ ψιλὰ ἀποδείξεις ἀκροάσεως, οὐδέποτε. Ἀλλ' ἡ Σχολή, μὴ περιοριζομένη εἰς τὴν κατὰ γράμμα, ὥς πρὸς τὸν Κ. Καστόρχην, ἐκτέλεσιν τῶν Ὑπουργικῶν ὁδηγιῶν, ἐνόμισε καλὸν νὰ ἐρμηνεύσῃ αὐτάς, καί, θεωρήσασα ὅτι τὸ δίπλωμα δὲν ἀπαιτεῖται εἰμὴ ὥς τε κ μ ἢ ρ ι ο ν ἰκανότητος, ἐφρόνησεν ὅτι ὁ Κ. Καστόρχης παρέχει τὸ τεκμήριον τοῦτο διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ἐξῆς τριῶν γεγονότων.

α) ὅτι ἠκροάσατο τὸ μάθημα τὸ ὁποῖον ἐζήτην νὰ παραδώσῃ·

β) ὅτι παρέδιδεν ἤδη τὸ μάθημα τοῦτο ἐν τῇ Ριζαρείῳ Σχολῇ·

γ) ὅτι ηὐδοκίμησεν εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Σχολῆς γενομένην ἐξέτασιν.

Ἄμα ὅμως ἡ Σχολὴ δὲν περιορισθῇ εἰς τὸ γράμμα τῶν Ὑπουργικῶν ὁδηγιῶν, καὶ μὴ ἀπαιτοῦσα ἀπαραιτήτως δίπλωμα τακτικόν, δέχεται ἕτερα τεκμήρια ἰκανότητος, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος παρέχει εἰς τὴν

Σχολήν τεκμήρια ισχυρότερα τῶν τοῦ Κ. Καστόρχη. Ἐλπίζομεν δὲ ὅτι οὐδεὶς ἀμερόληπτος ἄνθρωπος θέλει ὀνομάσει περιαντολογία τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ δικαίου.

α) Ὁ Κύριος Κ. Παπαρρηγόπουλος ἐξέδωκε διαφόρους ἱστορικὰς πραγματείας, περὶ τῶν ὁποίων πολὺς ἐγένετο λόγος παρὰ τοῖς ἐπιστήμοσιν. Ἦθελεν εἶσθαι περιττὸν καὶ δυσχερὲς νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα ἅπαντας τοὺς ἐπαίνους τῶν ὁποίων ἔτυχον τὰ ἔργα ἐκεῖνα· ἀρκεῖ νὰ σημειώσωμεν ὅτι, ἔνεκα αὐτῶν, τὸ ὄνομα τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου ἠξιώθη τῆς τιμῆς τοῦ νὰ καταταχθῇ ἐν τῇ σοφῇ Γερμανίᾳ μεταξὺ ἀνδρῶν ἐπισημοτάτων περὶ τὸ δυσχερέστατον μάλιστα μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ μεσαιῶνος. Ἴδε λ.χ. τὸ προοίμιον τῆς τοῦ Ellissen πραγματείας, τῆς ἐπιγεγραμμένης «Michael Akominatos von Chona, Erzbischof von Athen, Gwettingen, 1846, ὅπου ἐπὶ λέξεως λέγονται τάδε περὶ τῶν ἀσχοληθέντων εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἱστορίας «...in neuester Zeit durch die dankenswerthen Bemühungen eines Villemain, Fallmerayer, Tafel, Zinkeisen, Paparrhigopoulos, und vor allen des der Wissenschaft zu früh entrissenen Buchon, wenn noch nicht der lichte Tag, doch die ihn verkündende Dämmerung folgte...» ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος συγκαταριθμεῖται μεταξὺ ἀνδρῶν ὅχι πλέον ἀπλῶς ἀκροασαμένων τὴν ἐπιστήμην, ὅχι καὶ ἀπλῶς λαβόντων δίπλωμά τι Ἀκαδημαϊκόν, ἀλλ' ὄντων αὐτῶν τούτων Ἀκαδημαϊκῶν καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἐπιφανεστάτων.—Πρὸς τούτοις ὁ ἄκρος περὶ τὴν ἱστορικὴν παιδείαν καὶ σεβαστὸς γέρον Μουστοξύδης, ἀναγνούς τὰς πραγματείας ἐκεῖνας, ἔγραψεν ἐπανεπιλημμένως εἰς τὸν Κύριον Παπαρρηγόπουλον, ἐν ἔτει μὲν 1845 τὰ ἑξῆς. «Εἰς τὸ εἶδος εἰς ὃ ἀνήκει τὸ σύγγραμμά σας (Τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας) δὲν πιστεύω ἢ ἡμετέρα γραμματολογία νὰ προσφέρῃ πολλὰ παραδείγματα δυνάμενα μετ' αὐτοῦ νὰ ἐξισωθῶσιν.—Ἡ πολυμάθεια ἐμψυχούται ἐν αὐτῷ ὑπὸ τῆς κριτικῆς, ἢ μνήμη εἶναι συνηνωμένη μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λογικοῦ. Μὲ κατεπεΐσατε καὶ διεσαφήσατε ζήτημα σπουδαιότατον . . . » Ἐν ἔτει δὲ 1847. «... Οὕτω λέγων, συμφωνῶ μεθ' ὑμῶν περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ διασαφηνισθῶσιν αἱ περίοδοι τῆς ἱστορίας, ἢ ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Κυριαρχίας καὶ ἢ μετὰ ταῦτα. Ὑμᾶς δὲ παρὰ πάντα ἄλλον πρὸς τοῦτο ἀναγνωρίζω καὶ προσαγορεύω ἰκανώτατον, ἐπειδὴ αἱ πραγματεῖαι ὡς εὐηρεστήθητε νὰ μὲ φιλοδωρήσητε δεικνύουσι πολυμάθειαν καὶ κριτικὴν ὅχι πολλὰ κοινὰς εἰς τοὺς ἡμετέρους, αἰτινες, ἐὰν εὐρίσκονται καὶ παρὰ τοῖς ἄλλογενέσι, παρ' ὑμῖν ὁμῶς συνάπτονται μετὰ τῆς ἀγχινοίας καὶ τῆς ζωηρότητος ἣτις εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν κλήρος τῶν Ἑλ-

λήνων.»—Τελευταῖον αὐτὸς ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Καθηγητὴς τῆς ἱστορίας Κύριος Θ. Μανούσης, ἔδωκεν ὑπὲρ τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου μαρτυρίαν ἰσχυράν, τὴν ὁποίαν εὐχαρίστως ἀναφέρομεν. Ὅταν πρὸ δύο ἔτων ὁ ἰδιοκτῆτης τῆς Γεν. ἱστορίας τοῦ Κ. Κούμα, θέλων νὰ ἐπιχειρήσῃ δευτέραν αὐτῆς ἔκδοσιν, παρεκάλεσε τὸν εἰρημένον Καθηγητὴν νὰ ἀναλάβῃ τὴν διόρθωσιν καί, κατὰ τὰ νεώτερα ἱστορικὰ συγγράμματα, μεταρρυθμίσιν τοῦ ἔργου, ὁ Κ. Μανούσης, μὴ εὐκαιρῶν νὰ ἀναλάβῃ αὐτό, παρέπεμψε τὸν ἐκδότην εἰς τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλον, βεβαίως διότι ἐθεώρει τοῦτον ἐπιτήδειον εἰς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο ἔργον. Τοσαῦται καὶ τοιαῦται μαρτυρίαι, δὲν ἰσοδυναμοῦσιν ἄραγε μὲ τὰς μαρτυρίας τὰς ὁποίας προσήγαγε μὲν ὁ Κ. Καστόρχης περὶ τοῦ ὅτι ἀπλῶς ἠκροάσατο τὰ μαθήματα Πανεπιστημίου τινός, ἀπεδέξατο δὲ ἡ Σχολὴ ὡς ἀνταξίας διπλώματος ;

β.) Ὁ Κ. Κ. Παπαρρηγόπουλος διδάσκει τετραετίαν ἤδη τὴν Γ. Ἱστορίαν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Γυμνάσιον, δηλαδὴ εἰς τὸ πρῶτον, μετὰ τὸ Πανεπιστήμιον, ἐκπαιδευτικὸν κατάστημα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Σχολὴ ἔδωκεν ἄξιαν τινὰ εἰς τὴν ἐν τῷ Ριζαρείῳ καταστήματι διδασκαλίαν τοῦ Κ. Καστόρχη: δὲν θέλει ἄραγε ἀποδώσῃ τὴν αὐτὴν τοῦλάχιστον ἄξιαν εἰς τὴν ἐν δημοσίῳ καταστήματι, εἰς 1000 περίπου μαθητάς, γενομένην ἄχρὶ τοῦδε διδασκαλίαν τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου;

γ'.) Τελευταῖον ὁ Κύριος Κ. Παπαρρηγόπουλος εἶναι ἔτοιμος, ὡς εἶπεν ἐν τῇ ἀναφορᾷ αὐτοῦ, νὰ ὑποβληθῇ εἰς τὴν ἀπαιτουμένην ἐξέτασιν.

Μετὰ τὰ προειρημένα, ἔχομεν τὴν βαθεῖαν πεποίθησιν ὅτι ἡ Σχολή, ἀπονέμουσα ἴσῃ πρὸς πάντας δικαιοσύνην, καὶ ἐπιθυμοῦσα νὰ ἐμφυχώσῃ ὅχι νὰ ἀπονεκρώσῃ τὸν ζήλον τῶν, διὰ πολλοῦ χρόνου, ἀτρύτους καταβαλλόντων ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης κόπους, θέλει εὐδοκήσῃ νὰ ἀποδεχθῇ τὴν αἴτησιν τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 14 Νοεμβρίου 1849.

Β'

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΤΙΝΕΣ ΕΙΣ ΤΟ ΝΕΩΣΤΙ ΔΙΑΝΕΜΘΕΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΦΟΙΤΗΤΑΣ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Ἐπειδὴ ὁ γράψας τὸ πρὸς τοὺς ΚΚ. καθηγητάς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ὑπόμνημα ὑπὲρ τοῦ Κ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, αἰτοῦντος νὰ διδάξῃ ἀρχαίαν ἱστορίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, παρέλιπεν ἐξ ἀγνοίας πολλὰ, τὰ ὁποῖα σὺν τοῖς ἄλλοις ἔπεισαν τὴν Σχολὴν νὰ παραδεχθῇ τὸν

Κ. Καστόρχην ὑφηγητὴν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ἀναγκαῖον φαίνεται χάριν τῆς ἀληθείας νὰ εἰπωμεν ὀλίγα τινὰ ὑπὲρ τοῦ Κ. Καστόρχη.

Ἀληθὲς μὲν εἶναι, ὅτι ἀποδείξιν ἀκροάσεως λαμβάνει πᾶς ὁ ἐγγράφεις μὲν εἰς τὸν κατάλογον τῶν φοιτητῶν, ἀκροασάμενος δὲ εἴτε τακτικῶς εἴτε ἀτάκτως τὰ μαθήματα· ἀλλ' ἐξ ἴσου ἀληθὲς εἶναι, ὅτι διαφέρουσιν αἱ ἀποδείξεις ὥς καὶ οἱ λαμβάνοντες αὐτάς. Μαθητῆς ὅμως, οἷος ἦν ὁ Κ. Καστόρχης, ὅστις ἀπὸ τῆς ἐσχάτης τάξεως τοῦ Γυμνασίου διαπρέπει κατὰ τὴν ἠθικὴν καὶ ἐπιμέλειαν καὶ προόδον καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ἐν τῷ Γυμνασίῳ μαθητείας του, καὶ διὰ τοῦτο ἀξιοῦται ἀείποτε ἐν ταῖς δημοσίαις ἐξετάσεσι τὸν π ρ ὠ τ ο ν β α θ μ ο ν, ὥς δεικνύουσιν ἔτι καὶ νῦν τὰ τοῦ Γυμνασίου βιβλία τῶν ἐξετάσεων, καὶ ὥς ὁμολογοῦσιν ἔτι καὶ νῦν ἅ π α ν τ ε ς οἱ τοῦ ἐνταῦθα Γυμνασίου Καθηγηταί· καὶ ὅστις βραβεύεται ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου, εὐδοκήσαντος ἅπαξ τότε νὰ διανείμῃ βραβεῖα εἰς τοὺς μαθητάς, διὰ τοῦ ἐπομένου ἐγγράφου:

«Α'. Βραβεῖον ἐπιμελείας, προόδου καὶ χρηστῆς ἀγωγῆς τῷ Κ. Εὐθυμίῳ Καστόρχη, μαθητῇ τοῦ Γυμνασίου.—Ἐν Ἀθήναις τῇ 8 Ἰουλίου 1836. Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλ. κτλ. Γραμματεὺς, Ι. Ρίζος.»

καὶ ὅστις ἀπέρχεται τοῦ Γυμνασίου, λαβὼν διὰ τὴν τακτικὴν παιδείαν του ἁ π ο λ υ τ ῆ ρ ι ο ν τ ο ῦ α'. β α θ μ ο υ, καὶ ἀφιερωθείς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν φιλολογίαν, ἐμμένει ἐν αὐτῇ ἀκροώμενος ἐν τε τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ ἐπὶ διетίαν φιλογολικὰ μαθήματα μετὰ πλείστης ἐπιμελείας καὶ ἀκριβείας, ὁμολογουμένης καὶ νῦν ἔτι ὑπὸ τῶν ἔτι ζώντων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο προτείνεται εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὄχι ὑπὸ ἰσχυρῶν συγγενῶν καὶ φίλων, ἀλλ' ὑπὸ τῶν καθηγητῶν αὐτῶν καὶ μόνων, ἵνα ἐκπαιδευθῇ δημοσίᾳ δαπάνῃ ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς Γερμανίας· καὶ ὅστις ἐπὶ τῆς ἀπολύτου Βασιλείας πέμπεται ὑπὸ τοῦ τότε Γραμματεύοντος Κ. Ν. Θεοχάρη εἰς Γερμανίαν, ὅπου κλείεται τὸ κατ' ἀρχὰς ἐν ὅλον ἔτος οἰκειοθελῶς εἰς Γυμνάσιον, ὅπως καὶ μαθήματα ἐν αὐτῷ ἀκούσῃ καὶ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας καὶ διευθύνσεως τοῦ Γυμνασίου ἐξ αὐτοφίας καταμάθῃ, καὶ ἐξ οὗ ἀπερχόμενος λαμβάνει ἄριστον ἀποδεικτικὸν ἐπιμελείας, προόδου καὶ χρηστῆς ἀγωγῆς· ὁ τοιοῦτος βέβαια δὲν ἔλαβεν ἀποδεικτικὰ τοιαῦτα, οἷα δίδονται νῦν εἰς πολλοὺς τῶν μαθητῶν καὶ φοιτητῶν, οὐδὲ οἱ ἐνταῦθα καὶ ἄλλαχού καθηγηταὶ ὁμολογοῦσιν, ὅτι ἔδωσαν εἰς αὐτὸν τοιαῦτα.

Ἐπεὶτα μαθητῆς, ὅστις φοιτᾷ εἰς τὰ Πανεπιστήμια χάριν ἀποδεικτικῶν μόνον, δὲν ἀκούει, δις καὶ τρις τὸ αὐτὸ μάθημα, ὅταν μάλιστα τοῦτο δὲν ἦναι ἐκ τῶν τερπνῶν, οὐδὲ πληρόνει δι' ἕκαστον ἐξ τάληρα δίδακτρα, οὐδὲ ἀκούει τοσαῦτα, ὅσα ἤκουσεν ὁ Κ. Καστόρχης καὶ ἐν τῷ ἡμετέρῳ

Πανεπιστημίῳ ἐπὶ διετίαν, καὶ ἐν τοῖς Γερμανικοῖς ἐπὶ πενταετίαν, δαπανήσας εἰς δίδακτρα περὶ τὰς 800 δρ. διὰ τὴν ἀκρόασιν τῶν ἐφεξῆς φιλολογικῶν μαθημάτων.

Ἐν Βερολίῳ ἐπὶ διετίαν ἤκουσε μετρικὴν, Σοφοκλέους Ἀντιγόνην, ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, Δημοσθένους τὸν περὶ στεφάνου λόγον, Πίνδαρον, ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς φιλολογίας, ἑλληνικὰς ἀρχαιολογίας, καὶ Πλάτονα παρὰ Βοικχίῳ (Boeckh), Περσίου σατίρας παρὰ Βενάρη, Προπέρτιον, Ὁράτιον, Αἰσχύλον, Τίβουλλον καὶ Κάτουλλον παρὰ Λαχμάνῳ, λογικὴν καὶ μεταφυσικὴν, ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, παιδαγωγικὴν καὶ διδακτικὴν παρὰ Τρενδλεμβούργῳ, ἑλληνικὴν ἱστορίαν παρὰ Σμίθῳ, ἱστορίαν τῆς φιλολογίας παρὰ Ζουμπτίῳ.

Ἐν Λειψίᾳ γενικὴν ἱστορίαν παρὰ Βαχσμούθῳ, Σοφοκλέα καὶ ἐρμηνευτικὴν παρ' Ἑρμάνῳ, Ὅμηρον καὶ Τίβουλλον παρὰ Χαυρτ, Τερέντιον παρὰ Κlotz, ἱστορίαν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου παρὰ Pfordten.

Ἐν Βόννῃ ἐπὶ ἓν ἔτος ἑλληνικὰς ἀρχαιολογίας καὶ μυθολογίαν παρὰ Βελκέρῳ, Πλαῦτον, Ἀριστοφάνη, λατινικὴν γραμματικὴν, ἐρμηνευτικὴν καὶ κριτικὴν παρὰ Ritschl, ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας παρὰ Βράνδῃ, ρωμαϊκὰς ἀρχαιολογίας παρὰ Urlichs, ἱστορίαν τῶν ρωμαϊκῶν γραμμάτων παρὰ Lersch, Τάκитον παρὰ Ριττέρῳ, ρωμαϊκὴν ἱστορίαν παρὰ Δαλμάνῳ.

Ἄν δὲ ἤκουσεν ἀκριβῶς καὶ ἐπιμελῶς ὁ Κ. Καστόρχης τὰ μαθήματα ταῦτα, οὐ μόνον τὰ ἀποδεικτικὰ τῶν φίλων τῆς ἀληθείας Γερμανῶν μαρτυροῦσιν, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν Βερολίῳ συμφοιτῶνται αὐτοῦ καὶ νῦν καθηγηταί, ΚΚ. Οἰκονομίδης, Μητσόπουλος, Κοτζιάς, Κουμανούδης καὶ πολλοὶ ἄλλοι, οἵτινες γινώσκουσι τὴν φιλοπονίαν αὐτοῦ.

Καὶ δίπλωμα δὲ εὐκολώτατα ἤθελε λάβει ὁ Κ. Καστόρχης, δι' ὃ ἐξ ἀρχῆς παρεσκευάζετο καὶ πραγματείαν λατινιστὶ γεγραμμένην ἐτοίμην σχεδὸν εἶχε καὶ ἔχει, ἐὰν τὸ ὑπουργεῖον ἐσυγχώρῃ νὰ μείνῃ ἐν Γερμανίᾳ ἔτι τρεῖς μόνον μῆνας, ὥς δι' ἀναφορᾶς του ὁ Κ. Καστόρχης ἐξητήσατο, καὶ ἐὰν δὲν διέτασεν αὐτὸν νὰ ἐπανέλθῃ καὶ οὕτως, ὑποσχόμενον εἰς αὐτὸν διδακτικὴν ἑδραν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, πρὸς ἣν ἰδίως παρεσκευάζετο.

Ἀλλὰ καὶ νῦν εὐκολώτατον εἶναι εἰς αὐτὸν νὰ λάβῃ δίπλωμα κατὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀπὸ α' Ἰανουαρίου 1847 ἐπιστολῆς τοῦ ἐν Βόννῃ καθηγητοῦ Κ. Βράνδῃ, τοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν ἐκεῖ καθηγητῶν τοῦ Κ. Καστόρχη περὶ τούτου συνδιαλεχθέντος, ἂν ἤθελε νὰ δαπανήσῃ τὰ πρὸς τοῦτο ἀναγκαῖα χρήματα. «Dass Sie des Doctorgrades in h o h e m Grade wuerdig sind, λέγει ὁ Κ. Βράνδης, bezweifelt Niemand, der Sie

naeher Kennt. Auch wuerde von der Facultaet promotio in absentia schon zu erlangen sein. Aber leider gibt es Keine Mittel die Kosten niederzuschlagen, und die belaufen sich noch ganz 20 Friedrichs d' or. ἤτοι, Οὐδείς τῶν γνωσκόντων σε ἀμφιβάλλει ὅτι εἶσαι ἀξιότατος νὰ λάβῃς διδακτορικὸν δίπλωμα. "Οθεν καὶ ἀπὼν δυνατόν εἶναι ν' ἀναγορευθῇς διδάκτωρ ὑπὸ τῆς ἐνταῦθα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἀλλ' ἀπαιτεῖται πρὸς τοῦτο δαπάνη 550 δραχμῶν.

Πρὸς ἕτερον ἐνταῦθα καθηγητὴν γράφων ὁ αὐτὸς ὁμολογεῖ, ὅτι ὁ Κ. Καστόρχης εἶναι ἱκανὸς διὰ τὴν τακτικὴν παιδείαν του καὶ ἐν Γυμνασίῳ καὶ ἐν Πανεπιστημίῳ νὰ διδάξῃ λατινικὴν καὶ ἑλληνικὴν φιλολογίαν. Πόσον δὲ συντελεῖ ἡ ἐγκύκλιος καὶ τακτικὴ παιδεία πρὸς τὴν ἀκρίβειαν καὶ τάξιν τῶν γνώσεων καὶ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας οἱ Γερμανοὶ γινώσκουσιν ὑπὲρ πάντα ἄλλον.

Παραλείπομεν ἑτέρας ἐξ ἐπιστολῶν Γερμανῶν φιλολόγων καὶ ἄλλων τινῶν μαρτυρίας ὑπὲρ τοῦ Κ. Καστόρχη καὶ ὅ,τι ἕτερον εἶχε τις νὰ εἴπῃ ὑπὲρ αὐτοῦ.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 17 Νοεμβρίου 1849.

Τὰ δύο αὐτὰ σύντομα κείμενα μιλοῦν ἀπὸ μόνα τους ἀρκετὰ ὥστε νὰ μὴν χρειάζονται μακρὰ σχόλια. Ἀρκεῖ, νομίζω, νὰ ξεκαθαρίσουμε μερικὰ πραγματικὰ στοιχεῖα σχετικὰ, παραθέτοντας συνάμα, γιὰ πρὶο πρωτοθήμενες ζητήσεις, τὴν ἀναγκαίαν βιβλιογραφίαν.

Ἔτσι, πρῶτα πρῶτα, μπορούμε νὰ θεωροῦμε ὅχι μόνον ὅτι καὶ τὰ δύο μικρὰ ἔντυπα εἶναι ἐπώνυμα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ἀνωνυμία τους εἶναι συμβατικὴ. Ὁ Παπαρρηγόπουλος στὴν πρώτη σελίδα τοῦ Ὑπομνήματός του γράφει ὅτι ὁ Κ. Π. ζητεῖ ἀπὸ τὴν Σχολὴ νὰ ἀναθεωρήσῃ τὴν πρώτη τῆς ἀπορριπτικῆς ἀπόφαση καὶ συνάμα «ὕποβάλλει εἰς αὐτὴν καὶ τὰ ἐξῆς»· στὴν σελίδα 2 γράφει ὅτι θὰ εἶταν ἄδικο τὰ ὅσα γράφει νὰ θεωρηθοῦν περιαιτολογία. Ὅσο γιὰ τὸν Καστόρχη, ἀναφέρει ζητήματα τὰ ὅποια μόνος αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ γνωρίζει, καὶ τὰ παρουσιάζει τρεῖς ἡμέρες ἀφοῦ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου εἶχε κυκλοφορήσει· φανερὸ γίνεται ὅτι γιὰ τοὺς ἀναγνώστες του δὲν ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἀμφιβολία πῶς αὐτὸς εἶναι ὁ συντάκτης τῶν Προσθηκῶν¹.

1. Δὲν εἶναι εὐκολο νὰ κρίνουμε σήμερα πόση θαρύτητα εἶχε ἡ βράβευσή του στὸ Γυμνάσιο, τὸ 1836. Τὸ γεγονὸς ὅτι παραθέτει τὸ κείμενο τοῦ σχετικοῦ ἐγγράφου δείχνει ὅτι θὰ εἶχε ἡ ὑπουργικὴ ἐκείνη πράξη κάποιον δάρος ποῦ

δὲν εἶναι σήμερα αἰσθητό. Τὴν ἐντύπωση αὐτὴν ἐνισχύει καὶ μία ἄλλη παρατήρηση: ὁ Σπ. Βάσης στὸ δημοσίευσμά του γιὰ τὸ ὅποιο μιλῶ σὲ ἐπόμενη σημείωση μνημονεύει καὶ ἐκεῖνος (σελ. 162) τὴν βράβευση αὐτὴν.

Ἀναφορικά με τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο, θὰ εἶχε κανεῖς ἀπὸ ὅλην αὐτὴν τὴν ἀντιδικία, νὰ παρατηρήσει κάποια μαχητικότητα. Ὅλα τὰ νεανικά του χρόνια, παράλληλα με τὴν ἐπιστημονικὴ ζήτηση, παράλληλα με τὴν διδασκαλία, καὶ παράλληλα, θὰ ἔλεγα ἀκόμη, με τὶς ἐπιδιώξεις του γιὰ νὰ βελτιώσει τὴν θέση του, γιὰ νὰ βρεθεῖ κάπου ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀφοσιωθεῖ περισσότερο στὴν ἐπιστήμη, πρόθυμα ἔρχεται σὲ συγκρούσεις πού, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, δὲν μένουν πάντοτε στὸ θεωρητικὸ καὶ ἀπρόσωπο ἐπίπεδο. Σὲ ἡλικία τριάντα ἐτῶν, τὸ 1845, ἀπολύεται ἀπὸ τὴ θέση τὴν ὁποία κατεῖχε στὸ Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης· τὸν ἴδιο χρόνο, ἐξέδωσε καὶ μετάφραση, διασκευή, τῆς Ἱστορίας τοῦ Λευῆ. Τὴν μετάφραση αὐτὴν ἐπέκρινε ὁ Γ. Γ. Παπαδόπουλος· ἀμέσως ἀπαντᾷ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος με τὸ φυλλάδιό του Ἀπάντησις εἰς τὸν Γ. Γ. Παπαδόπουλον, Καθηγητὴν τῆς Ἱστορίας, ἐν τῷ Γυμνασίῳ Ἀθηνῶν· τὸν ἴδιο χρόνο, Ἀνταπάντησις εἰς τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλον, καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπομένου (8 Ἰανουαρίου 1846), Ὀλίγα ἀντὶ πολλῶν πρὸς τὸν Γ. Γ. Παπαδόπουλον. Μὲ τὸ φυλλάδιο αὐτὸ τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου φαίνεται ὅτι ἔληξε ἡ ἀρκετὰ βίαιη αὐτὴ ἀντιδικία¹. Ἀλλωστε, σὲ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, κατέληξε με δυσμενῆ μετάθεση τοῦ Γ. Γ. Παπαδοπούλου στὸ Γυμνάσιο Πατρῶν, καὶ τὸν διορισμὸ τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου στὴν κενωμένη ἔτσι θέση, στὴν Ἀθήνα.

Ἔτσι ἄρχισε τὸ 1846. Στὸ 1847, δὲν διαθέτω στοιχεῖα· πάντως συνεχίζει τὴν γυμνασιακὴ διδασκαλία. Τὸ 1848 ὑποβάλλει αἴτηση γιὰ ὕψηγεσία στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου· ἡ αἴτηση δὲν γίνεται δεκτὴ, γιὰ τὴν ἔλλειψη τυπικῶν προσόντων. Ὅταν ὅμως, ἐπίσης χωρὶς τυπικὰ προσόντα, διορίζεται ὕψηγητῆς ὁ Εὐθύμιος Καστόρχης, τότε, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ὑποβάλλει νέα ὑποψηφιότητα, καὶ συνάμα δημοσιεύει τὸ Ὑπόμνημά του· καὶ αὐτὴ ὅμως δὲν γίνεται δεκτὴ. Τὸν ἐπόμενο χρόνο στρέφεται πρὸς τὴν Νομικὴ Σχολή, τῆς ὁποίας εἶχε διορισθεῖ καθηγητῆς ἀπὸ τὸ 1845 (ἀντὶ τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ, ὁ ὁποῖος ἐπαύθηκε²) ὁ ἀδελφός του Πέτρος Παπαρρηγόπουλος· ζητεῖ νὰ διδάξει,

1. Π. Κ(αρολίδης), Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. (Ἐπιφυλλίδες, Α', τεύχος Ε', Μάιος 1926, Βιογραφία καὶ κρίσεις περὶ τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ) σελ. 6.

2. Τοῦ πρώτου φυλλαδίου τοῦ Γ. Γ. Παπαδοπούλου, πού εἶταν φαίνεται τιτλοφορημένο Σημειώσεις περὶ τῆς ἐκ-

δοθείσης μεταφράσεως τῆς χρονολογικῆς τοῦ Λευῆ Ἱστορίας (βλ. Ἀνταπάντησις σ. 4) δὲν εἶναι γνωστὸ ἀντίτυπο. Τὸ κείμενό του ὅμως ξανατυπώθηκε πιστὰ στὴν Ἀνταπάντηση, ὅπως τὸ βεβαιῶναι καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος (Ὀλίγα ἀντὶ πολλῶν σ. 1).

3. Στὴν ἐπισκόπηση αὐτὴν δὲν προχωρῶ πέρα ἀπὸ τὰ γεγονότα ὅσα ἔχουν

πάντοτε ως ύφηγητής, την ιστορία του δημοσίου δικαίου των αρχαίων εθνών. Στο μεταξύ είχε επιτύχει έναν διδακτορικό τίτλο από την Γερμανία, και η Σχολή έκανε δεκτή την αίτησή του· αλλά η Σύγκλητος φαίνεται ότι δεν έπεκύρωσε την έκλογή αυτήν, γιατί οι τίτλοι του δεν είχαν Νομικής αλλά Φιλοσοφικής Σχολής. Έπιτέλους, τον επόμενο χρόνο, Φεβρουάριο του 1851 διορίζεται καθηγητής στην Φιλοσοφική Σχολή, στην έδρα της ιστορίας· αυτήν την έδρα θα κρατήσει, θα τιμήσει, ως το θλιβερό τέρμα της ζωής του. Νομίζω ότι αξίζει να σημειωθεί, επειδή προέρχεται από φύλλο που δεν είχε λόγο να πρόσκειται ιδιαίτερα σ' αυτόν, ότι ο διορισμός του Κ. Παπαρρηγοπούλου στο Πανεπιστήμιο ανταποκρινόταν πια σε ένα κοινωνικό αίτημα: οι παραδόσεις του αρχισαν, τον Μάρτιο του 1851, «ένωπιον αναριθμήτου πλήθους»¹. Αναγνωρίζεται, και από τους αντιθέτους του ότι είχε και «λόγου ευφράδειαν» και «άπαγγελίαν ζωηράν»² όμως αυτά δεν θα άρκοϋσαν χωρίς την συνάντηση της συλλογικής και της προσωπικής προοπτικής.

Σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθούν τα δύο κείμενα τα όποια αποθησαυρίζω εδώ. Μένει μόνο να προσθέσουμε μερικές παρατηρήσεις για τους ήρωες του συγκεκριμένου τούτου περιστατικού. Για τον Καστόρχη θα ήθελα να σημειώσω ότι έχει περιέλθει σε άφάνεια, κατά την κρίση μου, υπερβολική, μέσα στην ιστορία της επιστήμης του³. Η ροπή του ήταν προς την συνθετική θεώρηση των προβλημάτων· και μόνη, άλλωστε, η μακρά συνεργασία του με τον Στέφανο Κουμανούδη αποτελεί έναν τίτλο του, τον όποιο θα έπρεπε να σταθμίσουμε. Ωραία εικονίζει την επιστημονική του θέση—πολλά χρόνια μετά τον θάνατό

άμεση σχέση με τα κείμενα τα όποια δημοσιεύω. Εκτός από την βραδεία, θηλαδή με αναστολές, αποδοχή των θεωριών του, έχω πάντως υπόψη μου δύο άλλους κύκλους σφοδρής προσωπικής αντιδικίας με επιστήμονες του καιρού του: η πρώτη με τον Παύλο Καλλιγιά, γύρω στα 1868, η όποια δεν έκράτησε πολύ, παρ' όλη την οξύτητα της· λίγα χρόνια αργότερα αρχίζει η μακρά και επίμονη επίθεση του Ν. Ι. Σαριπόλου έναντιόν του. Μα και από άλλου εδέχθηκε πυρά. Τα όσα γράφει ο Βλαχογιάννης σχετικά, *Ίστορικά ραπίσματα*, 1937, σελ. 9, είναι όλίγα και γενικά, αλλά σημειώνονται εδώ γιατί αποτελούν

άπηχήσεις από κατηγορίες παλαιότερες. «Τό έργο του θα πεθάνη ή πέθανε» γράφει αυτό. Θα έλεγε κανείς διαβάζοντας μια τέτοια φράση, ότι ο Βλαχογιάννης δεν παρακολούθησε την πολιτική, πολιτισμική, πνευματική ζωή του τόπου, ή όποια αποτελεί σχόλιο στον Κ. Παπαρρηγόπουλο.

1. «Εφημερίς του Λαού», άρ. 112, σ. 448, της 7.ΙΙΙ.51.

2. «Ελπίς», 20.ΧΙΙ.49.

3. «Ο Ι. Καλιτσουάκης, *Η αναβίωσις των κλασικών σπουδών εν Έλλάδι από της απελευθερώσεως και εντεύθεν*, 1958, ελάχιστα αναγράφει γι' αυτόν.

του—ό Σπ. Βάσης¹: προσδιορίζοντας, για τὰ χρόνια ἐκεῖνα, δύο σχολές στον κύκλο τῆς ἀρχαιογνωσίας, τοποθετεῖ τὸν Καστόρχη στὴν ομάδα ἐκείνην ἢ ὁποία ἀκολουθώντας τὸν Boeckh, καὶ ἀντιθετικά πρὸς τὸν Herman, «περὶ τὸ ἱστορικὸν καὶ ἀρχαιολογικὸν τῆς φιλολογίας μέρος μάλιστα ἐσπούδασεν»². Ἀλλωστε, ἔτσι σχολιάζει τὸν ἐναρκτήριο τοῦ Καστόρχη, τῆς 1 Δεκεμβρίου 1849. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν λόγο αὐτόν, τὸν ὁποῖον ὁ νέος ὑφηγητὴς τιτλοφορεῖ Πρῶτον εἰσαγωγικὸν μάθημα τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιολογιῶν, ὁ ὁμιλητὴς δὲν ἐθεώρησε ἀναγκαῖο νὰ μνημονεύσει κανέναν Ἑλληνα, οὔτε καὶ τὸν Κοραῆ· τὸ σημειῶνω, ὅχι γιὰ νὰ τοῦ τὸ καταλογίσω, σὰν νὰ τὸν βαθμολογούσαμε, ἀλλὰ γιὰ νὰ δείξω πῶς εἶχαν ἀκριβῶς τότε τὰ πράγματα τῆς νέας μας παιδείας: τὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι ἀληθινὰ κρίσιμα γι' αὐτήν, ἢ παράδοση σδῆγει.

Ἀντίθετα, ὁ Καστόρχης ἀπέδειξε μὲ πολλὰς ἀπὸ τὶς δραστηριότητές του ὅτι κάτι ἤθελε νὰ περισωθεῖ ἀπ' αὐτήν· ἄς ἀρκέσει νὰ θυμίσω ἐδῶ τὸ διβλίο του γιὰ τὴν σχολὴ τῆς Δημητσάνης (1847), ἔργο ποῦ θὰ τὸ ἐλέγαμε προδρομικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του, ἀν μᾶλλον δὲν εἴταν ἡ ἐκφραση τοῦ κόσμου ὁ ὁποῖος ἐφευγε³. Μὰ καὶ ἄλλα τεκμήρια δείχνουν ἀκμαία τὴν μνήμη του ἀναφορικά μὲ τὴν πρόσφατη παιδεία: γιὰ νὰ παραλείψω ὀρισμένες δραστηριότητές του στὸν κύκλο τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας, στὴν ἀνασύσταση τῆς ὁποίας, στὰ 1858, φαίνεται ὅτι ἐπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο, θυμίζω δύο ἀκόμη γραπτὰ του, ξένα πρὸς τὶς ἐπιστημονικὲς του ἐπιδόσεις: τὸ ἓνα εἶναι, ἀκριβῶς, ἡ Ἱστορικὴ ἐκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας (1879), ὅπου μὲ προσοχὴ ἀφηγεῖται ὅλα τὰ ἱστορικὰ τοῦ ζητήματος, δίνοντας ἔτσι μιὰ σελίδα τῆς νέας μας πνευματικῆς ἱστορίας, σημαντικὴ· τὸ ἄλλο εἶναι ἡ κρίση τὴν ὁποία εἰσηγήθηκε στὸν Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό τοῦ 1867⁴, ὅπου, ἐλέγχοντας τὰ στοιχεῖα ὅσα παρέχονται ἀπὸ τὸν Σάθα καὶ ἀπὸ τὸν Ἀραβαντινὸ ἀναφορικά μὲ τὴν ἐλληνικὴ παιδεία στὰ χρό-

1. *Εὐθύμιος Καστόρχης, 1815-1886*, «Τάκη Χ. Κανδηλῶρου, Ἀρχαϊκὴ Ἑπετηρίς», Α', 1903, σ. 161-168.

2. Ἔ. ἀ., σ. 163-164.

3. Στὸ θέμα αὐτὸ ἐπανήλθε καὶ ἀργότερα. Ὑπάρχει δέδοται καὶ ὁ τοπικισμός, πολὺ ζωντανὸς ἀκόμη τότε, ἀφοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι, ὡς ἓνα σημεῖο, καὶ σήμερα. Ὁ Καστόρχης, Δημητσανίτης, ἔδειξε πάντοτε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον

γιὰ τὴν στενὴ πατρίδα του, καὶ τῆς ἀφιέρωσε ἐπὶ πολλὰ χρόνια πολλὰς φροντίδας του· βλ. σχετικὰ Νικολάου Ἀθ. Μακρῆ, *Κληροδότῃμα εἰς τὴν ἐλληνικὴν σχολὴν Δημητσάνης*, (τεῦχος α') 1874, τεῦχος β' 1880, τεῦχος γ' 1885. Καὶ τὰ τρία ἀποτελοῦν ἐκθέσεις τοῦ Καστόρχη.

4. Θεοδώρου Π. Ροδοκανάκη, *Φιλογικὸς Ἀγών*, 1867.

για τῆς τουρκοκρατίας, δείχνει καὶ πόσο εἶχε ἐμβαθύνει στὸ θέμα, καὶ πόση σημασία τοῦ ἀπέδιδε, ρωτώντας ἄλλα ἀρμόδια πρόσωπα καὶ φροντίζοντας νὰ ἐξακριβώσει λεπτομέρειες καὶ νὰ ἐπανορθώσει καθιερωμένα σφάλματα.

Τὸ ὑπόμνημά του, ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ ξανά, δὲν ἔχει λόγο νὰ μᾶς σταματήσει ἰδιαίτερα: ὁ νέος λόγιος ἀμύνεται μὲ εὐπρέπεια σὲ μία ἀδίκη ἐπίθεση ποὺ τοῦ γίνεται, καὶ ἀναγκάζεται, πειστικά, νὰ παρουσιάσει καὶ νὰ ἐξάρει τοὺς τίτλους του. Ἴσως θὰ εἶχε κανεὶς μόνο νὰ σημειώσει πρὸς τὸ τέλος τοῦ ὑπομνήματος μὴν αἰχμῇ, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, γιατί ἀναφέρεται χωρὶς ἀμφιβολία, στὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο: τονίζει πόσο «συντελεῖ ἡ ἐγκύκλιος καὶ τακτικὴ παιδεία πρὸς τὴν ἀκρίβειαν καὶ τάξιν τῶν γνώσεων καὶ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας».

Πραγματικά, αὐτὴν τὴν «ἐγκύκλιον καὶ τακτικὴν παιδείαν», φαίνεται πὼς δὲν εὐμοίρησε ποτὲ νὰ τὴν λάβει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος: μέση ἐκπαίδευση, ἀνάμεσα στὴν Ὀδησσὸ καὶ στὸ Ναύπλιο, χωρὶς ὀλοκλήρωση, ἂν οἱ ἀνεξακρίβωτες εἰδήσεις τίς ὁποῖες ἔχουμε εἶναι σωστές, ὅπως μπορούμε νὰ πιστεύουμε, ἀφοῦ δὲν φαίνεται νὰ διαφεύσθηκαν. Ἀνωτάτη ἐκπαίδευση πουθενά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δίπλωμα ποὺ ἔλαβε in absentia ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου, μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ Κ. Σχινᾶ². Ἡ ἐκπαίδευση εἶταν, βέβαια, πολὺ πρὸ ἀνοικτὴ ἀπὸ ὅ,τι εἶναι σήμερα, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἔτεινε κι ἀπὸ τότε νὰ κλείσει, ἐνῶ παράλληλα ἐπλήθαιναν οἱ περιπτώσεις προσώπων ποὺ ὀλοκλήρωναν τοὺς κύκλους τῶν τυπικῶν σπουδῶν τους. Πάντως ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἀναγκάζεται νὰ καταφύγει σὲ οὐσιαστικὰ κριτήρια ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀξίας του, καὶ τὰ κριτήρια αὐτὰ εἶναι γιὰ μᾶς, μέσα στὴν αὐχμηρὴ ἔρημο τῶν γνώσεών μας γιὰ τὸν ἐθνικὸ ἱστορικὸ, πολὺτιμη προσφορά.

Τοῦ Ellissen ἡ κρίση, ὅσο κι ἂν ἐνωρὶς καμωμένη, δὲν μᾶς ἐντυπωσιάζει ἰδιαίτερα: ὅ,τι κι ἂν γράφει σχετικὰ ὁ ἐνδιαφερόμενος, δὲν εἶναι αὐτὴ περισσότερο ἀπὸ μία βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, καμωμένη μὲ τὸν τρόπο τῆς ἐποχῆς. Τοῦ Μουστοξύδη τὰ ἀποσπάσματα εἶναι καὶ καθαυτὰ πολὺ πρὸ σημαντικὰ, ἀλλὰ μᾶς ὁδηγοῦν σὲ μία σχέση ποὺ δὲν ξέρουμε ἀκριδῶς ὥς ποὺ μπορεῖ νὰ ἐφθασε· εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ περιορίσθηκε σὲ εὐχαριστήριες ἐπιστολὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες φαίνονται ἀποσπασμένα τὰ ὅσα παραθέτει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ἀλλὰ μπορεῖ αὐτὰ νὰ

1. «Ἡ Ἀθηνᾶ», 3.IV.50 γράφει ὅτι οὕτε ἀπολυτήριον Γυμνασίου εἶχε.

πτέμβριο τοῦ 1849 καὶ τὸν Μάιο τοῦ 1850.

2. Αὐτὸ θὰ ἔγινε ἀνάμεσα στὸν Σε-

ἀνήκουν σὲ πιδ μεγάλη ἀλληλογραφία· καιρὸς θὰ εἴταν νὰ ἀποκαλυφθοῦν οἱ θησαυροὶ ἀπὸ τὸ carteggio τοῦ Μουστοξύδη¹. Τέλος, καὶ ἡ, πρώτη κι ἐκείνη, κρίση τοῦ Θ. Μανούση δὲν φαίνεται χωρὶς ἐνδιαφέρον.

Ὅμως πάντοτε περιμένουμε ἀπὸ τέτοια μικρά, προσωπικά, κείμενα, καὶ μιὰν ἄλλη, βασικὴν, ἐκείνη, προσφορά: μέσα σ' αὐτὰ τὰ φυλλάδια ἀνιχνεύουμε συνήθως τὸ οἰκεῖο, ἐξομολογητικὸ, ἃς τὸ ποῦμε, στοιχεῖο, ποὺ συνήθως λείπει ἀπὸ συνθέσεις ἢ μονογραφίες. Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὅταν γράφει τὸ Ὑπόμνημά του, ἔχει τέσσερα χρόνια ποὺ διδάσκει γενικὴ ἱστορία στὸ Γυμνάσιο· σὲ ἄλλα τέσσερα χρόνια θὰ ἐκδώσει τὴν μικρὴ ἱστορία του, τῆς ὁποίας ὁ τίτλος ἀποτελεῖ κιόλας μία κατὰ-θεση: Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον (1853). Τὸ ἐρώτημα ποὺ προβάλλει σὲ μιὰ τέτοια θεώρηση τῆς ζωῆς τοῦ ἱστορικοῦ μας, εἶναι ἂν εἶχε τότε διαμορφώσει τὴν θεωρία του, πότε τὴν συνέθεσε, καὶ μὲ τί συστατικά. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν, δὲν νομίζω τὸ κείμενο ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ νὰ φέρνει καμμία λανθάνουσα μαρτυρία· τὰ θέματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν συντάκτη του ἔχουν πολὺ πιδ προσγειωμένο χαρακτήρα.

Ἀντίθετα νομίζω ὅτι σὲ μιὰν ἄλλη, πιδ θεωρητικὴ ἀντιδικία, ὅσο κι ἂν οἱ ρίζες τῆς εἶναι κι αὐτῆς βαθιὰ μέσα στὸν διοπορισμὸ ριζωμένες, σ' ἐκείνην ποὺ τὸν ἔφερε ἀντιμέτωπο μὲ τὸν Γ. Γ. Παπαδόπουλο, ἡ θεωρητικὴ θάση τῆς ἱστορίας μας φαίνεται νὰ διαγράφεται, πολὺ χαρακτηριστικά, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν —ἄξιο—ἀντίπαλό του. Ἐτσι ὁ Γ. Γ. Παπαδόπουλος στὴν μεγάλη Ἀνταπάντησή του πρὸς τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο ἀνάμεσα σὲ ἄλλους λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἐπικρίνει τὸ ἔργο τοῦ Λευτ', σημειώνει καὶ τοῦτο: «ἱστορία τῆς ὀρθοδόξου αὐτοκρατορίας δὲν ὑπάρχει σχεδόν... Καὶ ὅμως, ὡς πρὸς τὴν μέσην ἱστορίαν, ἡ Βυζαντινὴ εἶναι ἀξιόλογος, οὐ μόνον διὰ τὴν ἐπιρροὴν αὐτῆς εἰς τὴν Δύσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἐν αὐτῇ πολιτικὰ συμβάντα. Ἡμεῖς δὲ ἰδίως καὶ ὡς ἱστορίαν προγονικοῦ θρόνου, πρὸς τὸν ὁποῖον αἱ ἔθνικαι συμπάθειαι φέρουσιν ἡμᾶς, καὶ μετὰ τοῦ ὁποίου συνδέεται ἡ νεωτέρα ἱστορία, πρέπει νὰ διδασκώμεθα αὐτὴν καὶ ἐκτενέστερον καὶ μὲ τρόπον διάφορον ἢ οἱ δυτικοί»².

1. Γνωστὴ εἶναι ἡ σχέση τοῦ Ν. Ι. Σαρίπουλου μὲ τὸν Μουστοξύδη· ἀπὸ τίς ἐπιστολὰς αὐτῆς, ὅση συμβατικότητα κι ἂν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι παρουσιάζουν, τείνω πάντως νὰ συμπεράνω ὅτι του-

λάχιστον ὡς τὰ 1847 οἱ σχέσεις Σαρίπουλου — Κ. Παπαρρηγοπούλου δὲν εἶχαν φθάσει στὴν ὀξύτητα τὴν ὁποία προσέλαβαν ἀργότερα.

2. Ἀνταπάντησις 1845, σ. 33-34.

Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἀπαντάει σ' αὐτά: «Ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου αὐτοκρατορίας ἐκτίθεται συνοπτικῶς, εἶναι ἀληθές· ἀληθές ὅμως δὲν εἶναι ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ τὴν μέσσην ἡμῶν προγονικὴν ἱστορίαν, ὡς λέγει ἀτόπως ὁ Κ. ἐπικριτής. Τὴν μέσσην Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν ἀποτελεῖ ἡ μέση ἑλληνικὴ ἱστορία, ἣτις πρὸ μικροῦ ἤρχισε νὰ μελετᾶται ἐν τῇ Εὐρώπῃ ὑπὸ τῶν Ἀγγλῶν Ἑμέρσωνος καὶ Φίλλεϋν, ὑπὸ τῶν Γερμανῶν Φαλλμεραϋέρου, Ζιγκεϊζέγου καὶ Ράγκου, καὶ ὑπὸ τοῦ Γάλλου Βύχωνος, οὐσιωδέστατα δὲ διακρίνεται ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Αὕτη λοιπὸν ἡ μέση Ἑλληνικὴ Ἱστορία, πρέπει νὰ διδάσκεται ἐκτενῶς παρ' ἡμῖν, καὶ ὄχι ἡ Βυζαντινὴ»².

Τὶ σημαίνουν αὐτά; Νομίζω ὅτι μπορούμε νὰ συμπεράνουμε τὰ ἀκόλουθα: Πρῶτα πρῶτα ὅτι στὰ 1845, πρὶν ἀρχίσει τὴν διδασκαλία του, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος εἶχε καταλήξει κιόλας στὴν γνώμη πὺς θὰ ἔπρεπε νὰ μετατεθεῖ τὸ κέντρον τοῦ θάρους στὴν μελέτη τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας πρὸς τὰ χρόνια τῆς μεταβολῆς ἢ ὁποία πέρα ἀπὸ τὸ Βυζάντιο δημιουργεῖ τοὺς νέους ὅρους τῆς ζωῆς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προβάλλει ὁ νέος ἑλληνισμός. Φυσικὰ, λογαριάζει κανεὶς σὲ ὅλα αὐτὰ καὶ τὸν παλμὸ τῆς ἀντιδικίας, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος μέχρι βωμοῦ μπορεῖ νὰ φθάσει: δὲν ἔχει τὴν δύναμη νὰ ἀνατρέψει τίς πεποιθήσεις τῶν ἀνθρώπων, ὅσο καὶ ἂν εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιλογίας ποὺ τυχὸν τοὺς ἔχει καταλάβει. Τὴν ἰδέα του αὐτὴν ὁ ἱστορικός μας δὲν μπόρεσε νὰ τὴν ἐφαρμόσει, καὶ γιὰ τὴν κιόλας ἡ ἀνάπτυξη τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας μέσα στὴν ὅλη ἱστορικὴ του σύνθεση ἀποτελοῦσε ἀκόμη πράξη θάρρους, καὶ γιὰ τὴν τὰ στοιχεῖα ὅσα διέθετε γιὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια εἴταν ἀκόμη πενιχρά.

Δεύτερο συμπέρασμα θὰ εἴταν ὅτι γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ διαπιστώνουμε τὴν παρουσία ἑνὸς κοινοῦ παλμοῦ στοὺς φορεῖς τοῦ ἱστορικοῦ στοχασμοῦ, οἱ ὅποιοι, στὴν ἴδια ὥρα σὲ διαφόρους τόπους ἀνανεώνουν τὴν προοπτικὴ τῶν θεμάτων ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἀπασχόλησή τους. Συνάμα βλέπουμε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι οἱ γόνιμες ἐπιδράσεις δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ μία παρακίνηση σὲ κατευθύνσεις πρὸς τίς ὁποῖες ὁ ὑφιστάμενος τίς ἐπιδράσεις πορεύεται ἀπὸ μόνος του.

1. Μοῖρα τῶν κειμένων αὐτῶν, ὅτι καὶ ἂν λέγεται ἐπάνω στὴν διένεξη, εἶναι νὰ γράφονται, καὶ νὰ τυπώνονται, βιαστικά: ὁ ἀναγνώστης θὰ ἀνεγνώρισε ἐδῶ τὸ ὄνομα τοῦ Finley. Ἐπίσης στό, κατὰ τεκμήριο, πῶς βιαστικά ἀπὸ ὅλα

ὅσα ἀναφέρονται στό μελέτημά μου, παρουσιασμένο κείμενο, στοῦ Καστόρχη, θὰ ἐπρόσεξε, ἴσως, τὴν γραφὴν Urlichs, ὅπως καὶ τὴν συντακτικὴ ἀδελφία «κατὰ τὴν πρὸς αὐτόν»... «ἐπιστολῆς».

2. Ὁλίγα ἀντὶ πολλῶν 1846, σ. 17-18.

Τὸ τελευταῖο συμπέρασμα εἶναι ὅτι στὰ 1845 φαίνεται νὰ ἔχει ὠριμάσει ἀρκετὰ τὸ καινούριο πνεῦμα ποῦ θὰ ἐπιτρέψει ὅχι μόνο νὰ γραφθεῖ ἕνα ἔργο σὰν τὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ νὰ ἀποτελέσει τὴν ἐπίσημη θεωρία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἡ μάχη θὰ εἶναι σκληρή: οἱ ὁπαδοὶ τῶν νέων ιδεῶν θὰ βροῦν ἐμπρὸς τοὺς ἰσχυρὴ θεωρητικὴ ἀντίθεση. Ἐνίκησαν, γιατί ἡ θεωρία τοὺς ἀνταποκρινόταν μὲ τὶς ροπὲς τοῦ ἐθνικοῦ συνόλου ἀλλὰ καὶ γιατί ἐδρῆκαν φορέα ἱκανὸ καὶ ἀποτελεσματικὸ, τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο: φαίνεται ὅτι ἡ ἱστορία, στίς μικρὲς τῆς διάρκειες, ἔχει ἀνάγκη καὶ ἀπὸ τὰ δύο συστατικὰ γιὰ νὰ πορευθεῖ. Ὡραία εἶναι ἡ χειροθεσία τοῦ Μουστοξύδη ὅταν νέος ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ξεκινάει γιὰ τὸ δύσκολο ἐγχείρημά του: «Ὑμᾶς δὲ παρὰ πάντα ἄλλον πρὸς τοῦτο ἀναγνωρίζω καὶ προσαγορεύω ἱκανώτατον».

Κ. Θ. Δημαρᾶς